

Петро КУЗЕНКО

УКРАЇНСЬКЕ МЕМОРІАЛОЗНАВСТВО **Історія та сучасність**

Меморіальна пластика як втілення духовності українського народу, його філософсько-етичних і естетичних поглядів та переконань, здобутків у духовній і матеріальній царині стала невід'ємною складовою національної культури України. На різних етапах історії нашого народу вона привертала увагу вітчизняних і зарубіжних дослідників: краєзнавців, етнографів, істориків, мистецтвознавців.

Історіографію досліджень про надмогильні хрести можна розділити на чотири періоди. Перший період бере свій початок ще в середині XIX ст. і завершується початком XX ст. Цей час можна розцінювати як накопичення знань, формування наукової думки. Його характерною особливістю є локальність висвітлення меморіальних пам'яток під кутом зору їх описового й описово-аналітичного бачення. Локальність проблеми означає вивчення дослідниками лише козацьких пам'яток, що стали першими в широкому ареалі меморіальної скульптури України, яка привернула увагу вчених. Таке зацікавлення було спричинене інтересом до козацького минулого й мало характер більше історичний ніж мистецький. У такому ключі здійснювалося їх вивчення. Дослідників цікавили у надгробках головним чином написи (проводилась їх точна фіксація), а іноді робилися спроби дошукатися історії, походження, встановлювалися дати тощо.

Одним із перших, хто зацікавився проблемою надгробків, був історик козацтва А. Скальковський. У 30–40-х рр. XIX ст. він, дослідивши околиці Чортомлицької та Покровської Січі, написав змістовну працю, яка була опублікована у двох виданнях «Історія Нової Січі або останнього Коша Запорізького» та у повнішій редакції «Подорож по запорізьких урочищах» [25, с. 8; 27]. У цій праці він одним з перших вдається до опису козацьких пам'ятних хрестів, не залишаючи поза увагою інші старожитності.

Окрім дослідники зосереджуються на констатації самих написів без їх аналізу й оціночних характеристик. Цьому присвячені публікації Н. Вертильяка,

І. Кареліна, П. Килимова та ін. Такі спроби документації факту мають велике значення у зачисленні його до ареалу народної культури в якості об'єкта народної творчості. Значну кількість автентичних написів зафіксовано у розвідках І. Кареліна: «Матеріали з історії Запоріжжя: Нікополь» та колективній збірці Н. Вертильяка, А. Чиркова, Н. Мазуркевича «Написи Новоросійського краю» [9; 18].

У працях інших дослідників, зокрема, О. К. «Писаний хрест» [21], І. Каманіна «Таємничий хрест в с. Мовчанах» [8], Д. Яворницького «Запоріжжя в залишках старовини і переказах народу» [5] робляться спроби висвітлити історію козацьких хрестів. У плані детального наукового вивчення окремих пам'яток на особливу увагу заслуговують праці О. К. [21] та І. Каманіна [8], в яких автори вдаються до всебічного вивчення хрестів, використовуючи історичні факти, перекази старожилів тощо. Так, у статті «Таємничий хрест у Мовчанах» І. Каманін розкриває процес виявлення походження старовинного хреста з написом, у якому йдеться про відсічення голови. На основі аналізу переказів, зафіксованих у місцевих жителів, історичних документів і фактів дослідник розглядає різні версії поховання у загадковій могилі. Завдяки скрупульозному дослідженню, синтезу всіх відомих джерел автору вдається встановити дату поховання та особу покійного. За твердженням дослідника, старовинний хрест установлено на могилі козацького сотника, якому татари відрубали голову [8].

Видатний український історик Д. Яворницький зробив вагомий внесок у дослідження старожитностей Запоріжжя. У книзі «Запоріжжя в залишках старовини і переказах народу» [5] він зафіксував численні козацькі пам'ятники, декілька їх малюнків, плани Січей з позначенням могил і кладовищ. Серед них уміщує дані про могили козацької старшини І. Сірка, К. Гордієнка та ін.

Завдяки дослідженню вченого до нашого часу збережено дослівні написи на хрестах козацьких поховань, зафіксовано їх точне місцезнаходження. Автор подає народні перекази, пов'язані з окремими пам'ятниками.

Наступний період у розвитку меморіалознавства виник на початку ХХ ст., коли історичний підхід поєднується з мистецтвознавчим. Пам'ятник починає цікавити дослідників більше з мистецького, культурно-естетичного боку. Форма хрестів і зображення на них піддаються науковому аналізу.

У поле зору вчених потрапляє значне коло мистецьких народних надгробків із різних регіонів України, що в попередній період, позначений увагою до козацького меморіалознавства, мали маргінальне значення у дослідженнях. У цей час з'являються ґрунтовні наукові розробки К. Широцького, Г. Колцуняка, Д. Щербаківського, О. Цинкаловського, Ф. Вовка, В. Січинського та ін.

Велике значення для розвитку меморіалознавства мала праця К. Широцького «Надгробні хрести в Україні» [34]. У ній автор вперше ставить за проблему

потребу вивчення надмогильних хрестів в Україні, порушує питання про існування надмогильного хресторобного ремесла як окремого явища в українському мистецтві. Свою увагу він уперше зосереджує на традиційних українських надгробках, на які були багаті, зокрема, подільські села, де збереглося чимало мистецьких пам'яток меморіального характеру. «Досі ніхто не заглядав ще на глухий цвинтар в українському селі, — зазначав дослідник, — ніхто не обізвався словом про характер українських надгробників — гарних за своєю ідеєю і за зверхньою формою» [34, с. 10]. Використовуючи літературні джерела та польові матеріали, обстежені на Поділлі, мистецтвознавець виводить генезу та простежує шляхи розвитку надмогильних хрестів в Україні. Автор методично підходить до аналізу форм пам'яток та оздоблення. У таблицях розміщує широкий спектр форм надгробків, на що до нього не звертали уваги.

Праця К. Широцького надихнула на вивчення цього виду народної творчості галицького етнографа Г. Колцуняка. Свої дослідження він провів на Покутті в селах Коломийської округи, в результаті яких у 1918 р. опублікував працю «Народні хрести в Коломийщині» [10]. Автор зафіксував велику кількість, біля півтори сотні, форм хрестів, які до нинішнього часу майже не збереглися. Серед них найбільше відображено надмогильних дерев'яних хрестів. Подаються, окрім того, форми дерев'яних придорожних, ручних, а також металічних та кам'яних хрестів. На відміну від К. Широцького, Г. Колцуняка обминає історичний аспект і вірування, зосереджуючи увагу на формі рамен. Автор за власною типологією, в основу якої поклав формальний аналіз, розподіляє ці віднайдені хрести у різних таблицях, подає коротке пояснення до них.

Важливе наукове значення має невелике за обсягом дослідження Д. Щербаківського «Буковинські і Галицькі дерев'яні церкви, надгробні і придорожні хрести, фігури і каплиці» [36]. Він подає коротку історію надмогильних хрестів в Україні, наголошуючи, що звичай встановлення надмогильних хрестів не був прийнятий від греків разом із християнством, оскільки в X ст. вони його не мали, а виробився згодом. Простежує шлях їх розвитку від плити до надмогильного хреста, аналізує надмогильні придорожні хрести Прикарпаття, Поділля та інших регіонів.

Інформацію про надмогильні пам'ятники Західної України та майстрів початку ХХ ст. дають ґрунтовні дослідження О. Цинкаловського [32;33], Ф. Вовка [2], М. Фольварківа [31]. О. Цинкаловський і Ф. Вовк подають невідомі досі дані про надгробки Волині, зокрема хрест княжих часів, поставлений на могилі дружинника князя Данила Галицького Кл. Христинича. А. Фольварків на основі конкретного емпіричного матеріалу зосереджує увагу на діяльності одного каменерізного осередку на території Львівщини. Про кам'яні надгробники Львівщини написав велику статтю відомий історик-краєзнавець Б. Януш у поль-

ськомовному виданні «Ziemia», що виходило друком у Варшаві [37;38]. Слід зазначити, що в той час цей часопис виявляв зацікавлення до придорожніх хрестів, фігур, капличок, надмогильних пам'яток із різних регіонів Польщі, а також Західної України.

Третій період історіографії меморіалстики припадає на радянський період в історії України. Інтенсивний розвиток українського меморіалознавства, його наукове обстеження, аналіз пам'яток, порівняльні аспекти дослідження у зв'язку з відомими історичними подіями, що принесли запровадження атеїстичної ідеології, припиняється. У цей час у мистецтвознавстві вивчення такого роду пам'яток обминалося або розглядалося завуальовано в контексті інших видів творчості [20]. Так, наприклад, у відомому виданні Д. Гобермана «Искусство гуцулов» дається тільки коротка інформація про існування тут художнього промислу без аналізу пам'яток, подаються лише дві ілюстрації таких кам'яних надгробків [3].

Чи не єдиною працею, що присвячена кам'яним меморіальним пам'ятникам, була стаття А. Дороша, опублікована 1985 р. у збірнику «Пам'ятки культури» [4]. Таким чином, у вивченні цього виду творчості намітилися прогалини.

Дослідження українських надгробків, хоч і в невеликому обсязі, здійснювалося, однак, за кордоном. У Польщі меморіалознавство як галузь народного мистецтва в цей період не припиняло свого розвитку. З даної проблеми часто друкувалися статті про українські надгробки у журналі «Polska sztuka ludowa». У цьому виданні було опубліковано декілька праць, присвячених каменеробному ремеслу й надгробкам лемків, які проживають тепер на території Польщі. Солідною науковою аргументацією позначені статті К. Маршакової, Т. Лопаткевича, Р. Рейнфуса [39; 40; 41]. У цих дослідженнях увагу приділено технології обробки каменю, йдеться про особливості пам'ятникового мистецтва лемків.

У ракурсі вивчення малої кам'яної сакральної архітектури лемків ґрунтовністю відзначається монографія Т. Лопаткевич та М. Лопаткевич «Мала сакральна архітектура на Лемківщині», видана у Нью-Йорку у 1993 р. [12]. У ній детально обстежені різні осередки виготовлення пам'ятників і розглянуто твори окремих майстрів-хресторобів.

Слід зазначити, що в цей період зарубіжні мистецтвознавці активно займалися вивченням своїх національних традиційних надгробків. Так, учений Нофер Тамас у 1981 р. підготував мистецтвознавчу монографію, в якій досліджено особливості кам'яних і дерев'яних надгробних хрестів, стел, меморіальної скульптури Угорщини [42].

Народним надгробкам Сербії присвячена праця М. Влаховича та П. Милосавлевича, в якій велика увага приділяється кам'яним меморіальним

пам'ятникам. Автори наголошують, що піднесення цього виду народної творчості в Сербії припадає на XIX ст. Вони, зокрема, аналізують традиційне для національної меморіалластики виготовлення надмогильних хрестів і стел із зображенням людських фігур і голів [1].

Відродження меморіалознавства у четвертий період після довгого занепаду відбулося із здобуттям Україною незалежності. На тлі всебічних наукових зацікавлень духовністю, релігією, призабутими глибинними традиціями народу, меморіалознавство стає одним із провідних напрямів досліджень учених. Надмогильним хрестам присвячені праці В. Малини М. Моздира, І. Сапожникова, Р. Шувалова та ін.

Хрести півдня України стають об'єктом спостережень знаних сучасних учених В. Малини, Р. Шувалова, І. Сапожникова, Д. Телегіна. В своїх працях вони досліджують козацькі пам'ятники, які на теренах цього регіону набули найбільшого поширення. Однією з перших ґрунтовних ластівок на цю тему була стаття В. Малини «Кам'яні хрести Півдня України» 1991 р. у журналі «Образотворче мистецтво» [14]. Автор розкриває роль і значення символіки форм хреста, звертає увагу на історію надгробків, виявляє їх естетично-філософське значення. Велику цінність для науки мають подані у статті конкретні матеріали про три десятки різноманітних цікавих форм пам'ятників.

Стаття В. Малини «Архетип кам'яного хреста: взаємозв'язок між теперішнім, минулим і майбутнім» є спробою філософського осмислення ідеї Первохреста й власне кам'яного хреста як суб'єктів пізнання. Автор наголошує, що онтологічний аспект хреста передбачає його дослідження як чогось єдиного й неподільного [13, с. 137–138]. На його думку, хрест на могилі допомагає людині досягнути сутність швидкоплинності її буття на землі.

Передумовою виготовлення християнського пам'ятника, за переконанням В. Малини, є не наявність необхідних інструментів і матеріалів, знань, умінь і бажання щось виготовити, а Вища Воля в єдності з побожністю майстра [13, с. 143].

Сучасний стан ведення польових досліджень на території Одеської області висвітлює Д. Телегін у публікації «Шедеври лапідарного мистецтва» [29], зазначаючи, що для вивчення козацьких некрополів Українським товариством охорони історії та культури була організована експедиція «Часи козацькі», серед учасників якої були Р. Шувалов, І. Сапожников, В. Ляшкевич. Зусиллями членів експедиції, як констатує автор, обстежено 30 некрополів із кам'яною скульптурою, датованою ще козацькою добою кінця XVIII ст.

Як результат дослідження, з метою популяризації меморіальних пам'яток українського козацтва була підготовлена фотовиставка (близько 70 таблиць), що мала звернути увагу громадськості на необхідність їх урятувати, вивчити та зберегти. Актуальними є пропозиції вченого взяти некрополі на державний

облік як заповідні території та скласти їх точні плани з повною фото- і графічною фіксацією; впорядкувати територію та реставрувати пошкоджені хрести й плити для того, щоб зацікавити туристів.

Р. Шувалов опублікував ґрунтовний матеріал про Куяльницьке козацьке кладовище в м. Одесі під назвою «Козацьке кладовище» [35]. На основі історичних матеріалів і польових даних автор доводить факт поховання на цьому цвинтарі козаків. Різноманітність хрестів із цього цвинтаря автор подає на 32 графічних малюнках. Цінною є також зроблена вченим класифікація цих форм та їх короткий аналіз.

Важливі висновки про козацьке меморіалознавство робить І. Сапожников у монографії «Кам'яні хрести степової України» [26]. Дослідження одеського вченого характеризує особливості хресторобної культури Нижнього Подністров'я. Він проводить опис надгробків тридцяти населених пунктів цього регіону, наводячи дані про розміщення кладовищ, їх площу, кількість та стан збереження пам'яток. Цінним є те, що автор детально проводить опис виявлених надгробків, подає їх розміри, форми та оздоблення. Велика увага приділена зв'язку пам'ятників з історичними подіями.

Автор розглядає також письмові джерела про перебування козаків у Нижньому Подністров'ї, ставить питання про правомірність пов'язування пам'ятників цього регіону з похованнями українських козаків. На підставі письмових джерел і надмогильних пам'яток вносить деякі корективи до існуючих дат. Заслуговує на увагу думка вченого, що козаки відродили стару великокнязівську традицію застосування кам'яних хрестів як надгробків. Наукову новизну має ретельний аналіз оздоблення надгробків цього регіону, класифікація їх за формами декору [26].

Велике значення у популяризації козацького меморіалознавства має колективна праця «Намогильні хрести запорізьких козаків» [19]. У цьому великому збірнику вміщено републікації багатьох дослідників козацького меморіалознавства з XIX — початку XX ст., зокрема, Ф. Вовка, Д. Щербаківського, А. Скальковського, Д. Яворницького, К. Широцького та ін. Ці дослідження мають ґрунтовний науковий коментар, доповнені спостереженнями сучасних учених Д. Телегіна та І. Сапожникова.

Важливою з науково-методичного боку роботою в напрямку введення у науковий обіг результатів досліджень минулого в цій проблемі є публікація Р. Забашти «Монументальні хрести України (до зводу пам'яток)», в якій він подає наявну бібліографію кінця XIX — початку XX ст. та сучасних учених про кам'яні надгробні хрести України, в тому числі й козацькі. У кінці роботи вміщує розлогий каталожного типу опис одного кам'яного хреста [6].

Крім козацьких пам'яток, в останнє десятиріччя проводилися досліджен-

ня і традиційних народних надгробків. З'являються праці про меморіальну скульптуру та осередки каменярства. Так, дослідженню кам'яних меморіальних пам'яток Поділля присвячені публікації М. Моздира, О. Федорука та Л. Хом'як.

Ґрунтовний аналіз кам'яної меморіальної скульптури Поділля зроблено у дослідженні М. Моздира й О. Федорука «Різьбярство та народна скульптура» [17]. Автори наголошують, що мистецтво народної скульптури Поділля належить до особливо шанованих видів художньої культури народу й відзначається високим рівнем розвитку. Дослідники проводять детальний аналіз специфіки надгробних кам'яних різьблених знаків регіону, відзначають особливості їх пластично-образного навантаження [17, с. 439–450].

Аналізуючи творчий стиль окремих майстрів, дослідники наводять приклади їх творів і зауважують, що кожний народний умілець має «творчий почерк». Надгробки з фігурними зображеннями, які виготовлені ними, наголошують учені, завжди відзначаються особливим народним розумінням створюваного образу в його пластичній інтерпретації [17, с. 447, 449].

Кам'яну надмогилю скульптуру Розточчя вивчав Р. Одрехівський. У публікації «Меморіальна кам'яна пластика Сокальщини кінця XIX — початку XX ст.» [22] автор аналізує різьблені розп'яття на хрестах, а також поширені в меморіальній скульптурі регіону статуї Богородиці, ангелів тощо. Мистецтвознавець простежує особливості скульптури на дитячих могилах, зокрема, фігури дітей, ангелів, образу Богородиці. Аналізує такі пам'ятники на цвинтарях досліджуваного регіону.

Низка досліджень сучасних мистецтвознавців П. Кузенка [11] та М. Приймича [23], присвячена аналізу ландшафтних, зокрема надмогильних хрестів регіону Українських Карпат. Так, М. Приймич у статті «Хрести Закарпаття» [23] порушує питання розвитку хресторобного ремесла цього регіону. Автор звертає увагу на монументальні металічні, дерев'яні та кам'яні хрести, приводить їх короткий аналіз. Дослідник наголошує на необхідності подальшого виявлення та ґрунтового вивчення хрестів Закарпаття.

Сучасне українське мистецтвознавство робить спробу детального аналізу окремих архаїчних елементів надмогильних пам'ятників. Про символічні знаки на надгробках пише М. Моздир у статті «Архаїчні знаки» [15]. Дослідженню форми найдавніших кам'яних надгробків, відомих в Україні, присвячена праця Р. Забашти [7]. Автор аналізує кам'яний надгробок із с. Мусорівка, вважаючи його зразком середньовічного надмогильного пам'ятника XII–XIII ст. Він висловлює думку, що цей надмогильник є одним із різновидів каплиць. Учений обґрунтовує значення квадратних завершень надмогильних знаків такого типу надгробків як образ «Небесного Єрусалиму» [7, с. 13–14].

Своєрідним підсумком багаторічних наукових спостережень М. Моздира за меморіальними пам'ятками України стала його монографія «Українська народна меморіальна скульптура» [16]. В ній автор уперше після К. Широцького (1906 р.) ставить питання про потребу цілісного вивчення меморіальної пластики України в її історичному контексті.

У першій частині книги «До генези намогильного знаку в Україні» вчений простежує шлях розвитку поховальної обрядовості від найдавніших язичницьких часів до християнського періоду, аналізує хрести, зокрема козацькі, робить наголос на їх форму та символічне оздоблення.

Автор зауважує, що особливу цінність мають пам'ятники з козацької доби, на яких збереглися або були зафіксовані раніше дослідниками відповідні написи, дати. Він проводить аналіз місцезнаходження та характерних особливостей форми, розмірів і оздоблення козацьких хрестів у різних місцевостях України [16, с. 16–18].

Досліджуючи надмогильники як елемент народного мистецтва, М. Моздир окрему увагу приділяє їх оздобленню та символіці. Він аналізує такі поширені мотиви, як кола, зірки та розетки, наводить приклади застосування їх в орнаментіці хрестів різних періодів і регіонів [16, с. 21–26].

Друга частина «Скульптурні надмогильники» висвітлює широкий ареал меморіальної скульптури Поділля, Львівщини та Лемківщини. У ній детально розглянуто різьблені кам'яні хрести й об'ємну фігурну скульптуру. Особливу увагу вчений приділяє аналізу в надмогильниках іконографії розп'ятого Ісуса Христа, зауважуючи, що в надмогильній скульптурі України більше розповсюджений західний тип. Переконливим аргументом суджень автора є наведені фотографії та зафіксований опис численних хрестів із розп'яттям [16, с. 27].

Основоположним принципам типології та структури художнього тексту хреста присвячена праця М. Станкевича «Структура художнього тексту хреста» [28], опублікована у спеціальному випуску «Народознавчих зошитів» — «Українська хрестологія». У ній мистецтвознавець уперше дає чітке визначення сутності структури художнього тексту хреста як «будови і порядку розташування візуальних елементів і мотивів твору, способу налагодження композиційних зв'язків між компонентами і цілим для виявлення ідейно-сміслового й емоційно-художнього тексту хреста» [28, с. 7].

Констатуючи існування більше десяти структур художнього тексту хреста, він зазначає, що кожна з них забезпечує властиві лише їй мистецькі та інформаційно-сміслові аспекти [28, с. 8]. Важливе значення для розвитку хрестології як галузі наукових досліджень має встановлення вченим взаємозалежності між типологією хреста та структурою його художнього тексту. Автор перелічує сім типологічних груп хрестів («архітектурні», «увінчуючі»,

«меморіальні», «літургійні», «нагрудні», «ікони-хрести», «хрести-мороки») та акцентує на тому, що структура їх художнього тексту до певної міри залежить від мистецької традиції, притаманної певній типологічній групі [28, с. 8].

У результаті дослідження М. Станкевич зробив висновок, що порядок розташування конструктивних та іконографічних елементів і мотивів хреста досягається різноманітними засобами, які надають творам особливої емоційності та ідейності. Загалом ученим виявлено і проаналізовано 12 концептуальних структур художнього тексту хреста [28, с. 7–18].

Збірник наукових праць «Українська хрестологія» [30], що вийшов за науковою редакцією М. Станкевича, вперше в українському мистецтвознавстві комплексно репрезентував дослідження сучасних учених про хрест. Його поява послужила вагомим аргументом у становленні хрестології як окремої галузі мистецтвознавства.

Непересічне значення в царині дослідження кам'яного хресторобного мистецтва має спеціальний випуск наукових записок до історії культури «Родовід» на тему «Культура каменю в Україні» [24]. Завдяки творчому задуму та науковій редакції Р. Забашти стало можливим об'єднання творчих зусиль дослідників з різних куточків України та здійснена спроба комплексного дослідження культури каменю від найдавніших часів до сьогодення. До видання включено статті, розвідки й польові нотатки сучасних науковців-дослідників кам'яних хрестів і меморіальної різьби М. Моздира, В. Малини, А. Дороша, В. Кравченка, А. Кіся та ін.

Автори всебічно аналізують кам'яну пластику, зокрема, технологію виготовлення хрестів, їх специфіку в певних осередках, взаємовплив різних традицій і значення мистецьких зв'язків, особливості художнього оздоблення кам'яних хрестів у різних регіонах.

Таким чином, історіографія українського меморіалознавства має давні традиції, сформовані завдяки творчим пошукам і науковим надбанням багатьох поколінь учених. Ці дослідження переконливо доводять, що українські народні кам'яні надмогильні хрести як оригінальні пам'ятки людського рукотворення демонструють не тільки художню досконалість, але й рівень духовного розвитку народу. Закономірно, що цей глибокий пласт національної культури потребує подальшого наукового вивчення.

1. *Влахович М., Милосавлевич П.* Сельские надгробные памятники Сербии. — Белград, 1956.
2. *Волков Ф.* Старинные деревянные церкви на Волини (фрагмент) // Намогильні хрести запорозьких козаків / За ред. І. В. Сапожникова. — Одеса, 1998. — Т. 1. — С. 166–173.
3. *Гоберман Д. И.* Искусство гуцулов. — М., 1980.

4. *Дорош А. Ю.* Народная каменная скульптура XIX — начала XX в. мастеров села Демни (Дымовки) // Памятники культуры: Новые открытия. — Л., 1985. — С. 459–467.
5. *Эварницкий Д. И.* Запорожье в остатках старины и преданиях народа (фрагменты) // Намогильні хрести запорозьких козаків... — С. 100–121.
6. *Забашта Р.* Монументальні хрести України (до звуку пам'яток) // Народознавчі зошити. — 1996. — Зошит 3 (9). — С. 199–201.
7. *Забашта Р.* Мусорівський надгробок // Родовід. — 1996. — Ч. 1 (13). — С. 10–15.
8. *Каманин И. М.* Таинственный крест в с. Молчанах (Ямпол. у Подол. губ.) // Чтения в Историческом обществе Нестора Летописца. — К., 1907. — Кн.19. — Вып. IV. — С. 81–82.
9. *Карелин И.* Материалы по истории Запорожья: Никополь (фрагмент) // Намогильні хрести запорозьких козаків... — С. 76–79.
10. *Колцуняк Г.* Народні хрести в Коломийщині. — Б/м, 1918.
11. *Кузенко П. Я.* Фігуративне різьблення кам'яних надмогильних хрестів Карпат (кін. XIX — пер. пол. XX ст.) // Пам'ятки України. — 2004. — № 4. — С. 102–113; *Кузенко П. Я.* Каменеробні ремесла Українських Карпат кінця XIX–XX ст. // Українська академія мистецтва. Дослідницькі та науково-методичні праці. — К., 2004. — Вип. 11. — С. 318–324; *Кузенко П. Я.* Художня структура ландшафтних хрестів Карпат // Актуальні проблеми історії, теорії та практики художньої культури: Зб. наук. пр. — К., 2006. — Вип. XVI. — С. 242–248.
12. *Лопаткевич Т., Лопаткевич М.* Мала сакральна архітектура на Лемківщині. — Нью-Йорк, 1993.
13. *Малина В.* Архетип кам'яного хреста: взаємозв'язок між теперішнім, минулим і майбутнім // Мистецтвознавчі записки. Зб. наук. пр. — К., 2002. — Вип. 1 (2). — С. 137–149.
14. *Малина В.* Кам'яні хрести півдня України // Образотворче мистецтво. — 1991. — № 4. — С. 13–15.
15. *Моздир М.* Архаїчні знаки // Народна творчість та етнографія. — 1991. — № 4. — С. 20–23.
16. *Моздир М.* Українська народна меморіальна скульптура. — К., 1996.
17. *Моздир М., Федорук О.* Різьбярство і народна скульптура // Поділля: Історико-етнографічне дослідження. — К., 1994. — С. 439–450.
18. Надписи Новоросийского края // Намогильні хрести запорозьких козаків... — С. 80–83.
19. Намогильні хрести запорозьких козаків / За ред. І. В. Сапожникова. — Одеса, 1998. — Т. 1.
20. *Нельговський Ю. П.* Скульптура та різьблення другої половини XVI — першої половини XVII ст. // Історія українського мистецтва: У 6 т. — К., 1968. — Т. 2. — С. 118–156.
21. *О. К.* Писаний крест // Намогильні хрести запорозьких козаків... — С. 94–95.
22. *Одрехівський Р.* Меморіальна кам'яна пластика Сокальщини кінця XIX — початку XX ст. // Народознавчі зошити. — 1999. — Зошит 2. — С. 252–255.

23. *Приймич М.* Хрести Закарпаття // Пам'ятки України. — 2001. — Ч. 31/2. — С. 41–45.
24. Родовід: Наукові записки до історії культури України. — К., 2002. — Ч. 18/19.
25. *Сапожников І. В.* Історія вивчення козацьких кам'яних хрестів і могил // Намогильні хрести запорозьких козаків... — С. 7–20.
26. *Сапожников І. В.* Кам'яні хрести степової України (XVIII — перша половина XIX ст.). — Одеса, 1997.
27. *Скальковский А.* Поездка по запорозьким урочищам // Намогильні хрести запорозьких козаків... — С. 28–72.
28. *Станкевич М.* Структури художнього тексту хреста // Українська хрестологія: Спец. випуск «НЗ». — Львів, 1997. — С. 7–20.
29. *Телегін Д.* Шедеври лапідарного мистецтва // Пам'ятки України. — 1995. — № 1. — С. 172.
30. Українська хрестологія: Спец. випуск «НЗ». — Львів, 1997.
31. *Фольварків М.* Село Демня в повіті Жидачовском. — Коломия, 1912.
32. *Цинкаловський О.* Волинські надмогильні хрести // Життя і знання. — 1936. — Ч. 10. — С. 287–289.
33. *Цинкаловський О.* Данилова пам'ятка на Волині // Життя і знання. — 1933. — Ч. 4 (67). — С. 99.
34. *Широцький К.* Надгробні хрести на Україні // Записки НТШ. — Львів, 1908. — Т. 82.
35. *Шувалов Р.* Козацьке кладовище // Пам'ятки України. — К., 1993. — № 1/6. — С. 180–181.
36. *Щербаківський Д.* Буковинські і Галицькі дерев'яні церкви, надгробні і придорожні хрести, фігури і каплиці (фрагмент) // Намогильні хрести запорозьких козаків... — С. 174–185; іл.
37. *Janusz B.* Zdobnictwo ludowe w okolicach Lwowa // Ziemia. — Warszawa, 1913. — № 8. — S. 117–122;
38. *Janusz B.* Zdobnictwo ludowe w okolicach Lwowa // Ziemia. — Warszawa, 1913. — № 9. — S. 135–139.
39. *Łopatkiewicz T.* Ośrodki kamieniarstwa ludowego na łemkowszczyźnie środkowej // Polska sztuka ludowa. — 1985. — № 3/4. — S. 177–186.
40. *Marczakowa K.* Kamieniarstwo ludowe u łemkow // Polska sztuka ludowa. — 1962. — № 2. — S. 84–91.
41. *Reinfuss R.* Rzeźba figuralna łemkow // Polska sztuka ludowa. — 1963. — № 3/4. — S. 122–134.
42. *Hofer Tamás és Fé Fél Edit* Macyr nép-művészet. — Budapest, 1981.